

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Byłem przybyszem. Nauczanie papieskie w orędziach na światowy dzień migranta i uchodźcy

Author: Rafał Cekiera

Citation style: Cekiera Rafał. (2018). Byłem przybyszem. Nauczanie papieskie w orędziach na światowy dzień migranta i uchodźcy. "Zeszyty Naukowe - Politechnika Śląska. Organizacja i Zarządzanie" (Z. 126 (2018), s. 49-63).

Uznanie autorstwa - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie pod warunkiem oznaczenia autorstwa.

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

BYŁEM PRZYBYSZEM. NAUCZANIE PAPIESKIE W ORĘDZIACH NA ŚWIATOWY DZIEŃ MIGRANTA I UCHODŹCY

Rafał CEKIERA

Uniwersytet Śląski w Katowicach; rafal.cekiera@us.edu.pl

Streszczenie: Cnota gościnności jest jedną z najważniejszych cnót chrześcijańskich. „Okazujcie sobie wzajemną gościnność bez szemrania!” (1P 4,9) – kategoryczny biblijny nakaz stanowi punkt wyjścia dla rozumienia kwestii migracji w ramach katolickiej nauki społecznej. Corocznie publikowane papieskie orędzia na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy stanowią ukonkretnienie tej doktryny, zwracając uwagę na ważne (w danym historycznym momencie) kwestie. W artykule podjęta zostanie próba identyfikacji głównych wątków podnoszonych w tych dokumentach oraz ich historycznych kontekstów na podstawie analizy orędzi Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka. Dyskusji poddane zostaną także wskazówki przytaczane w orędziach – zarówno na płaszczyźnie etycznej, jak i (w szerokim tego słowa rozumieniu) politycznej.

Słowa kluczowe: migracje, katolicka nauka społeczna, gościnność, orędzia papieskie.

I WAS A STRANGER. PAPAL TEACHING IN MESSAGES FOR WORLD DAY OF MIGRANTS AND REFUGEES

Abstract: Hospitality is one of the most important christian virtues. „Be hospitable to one another without complaining” (1P 4,9) – the firm biblical warrant is a starting point for understanding an issue of migration within catholic sociology. Papal messages published every year for The World Day Of Migrants And Refugees are a realization of this doctrine and pay attention to important issues in a particular historical moments. Article’s analysis of the papal messages of John Paul II, Benedict XVI and Francis is a trial of identification of main threads and historical contexts of these documents. Indications suggested in the messages are discussed – both on ethical and (in a broad sense) political field.

Keywords: migration, catholic sociology, hospitality, papal messages.

1. Wprowadzenie

Kwestia migracji stała się współcześnie jednym z kluczowych zjawisk społecznych, mających swoje wielowymiarowe konsekwencje. Swobodny przepływ osób w ramach Unii Europejskiej oraz naznaczone wieloma dramata migracje z państw Afryki czy Bliskiego Wschodu do Europy stanowią wielkie wyzwanie dla całokształtu życia społecznego i skłaniają do stawiania zasadniczych pytań o kwestie absolutnie fundamentalne, takie jak tożsamość kulturowa danych obszarów czy praktyczny wymiar uznawanych za obowiązujące systemów aksjonormatywnych. Współczesne migracje niosą ze sobą także szereg zupełnie praktycznych problemów – związanych z wymiarami integracji, relacjami międzykulturowymi czy w końcu rozwiązaniami politycznymi czy prawnymi.

Wydarzenia ostatnich kilku lat, określane mianem „kryzysu migracyjnego” wywołały w wielu państwach Europy gorące dyskusje. Dramat ludzi uciekających przed wojną, prześladowaniem czy szukających lepszego życia, rozgrywający się na oczach wspólnoty międzynarodowej, przybiera przerażająco strukturalny charakter. Przywołując makabryczne statystyki z samego tylko Morza Śródziemnego – w latach 2014, 2015 i 2016 zginęło lub zaginęło odpowiednio 3538, 3771 i 5096 próbujących przedostać się do Europy¹. Kryjące się za tymi liczbami ludzkie tragedie, przywołują podstawowe zasady etyczne na których została zbudowana cywilizacja zachodnia, wystawiając na próbę ich aktualność. Reakcja Europy – zarówno na poziomie prowadzonej polityki Unii Europejskiej, jak i postaw jej mieszkańców – wzbudza wiele kontrowersji i ożywionych sporów. Kryzys migracyjny uznać można za swoisty probierz etycznej kondycji Europy.

Donośny, znaczący głos w debacie na temat uchodźców i imigrantów zabiera Kościół katolicki – szczególnie mocno wybrzmiewa w wielu wystąpieniach papieża Franciszka. Sam wybór miejsca jego pierwszej podróży apostolskiej był bardzo wymowny – papież pojechał na włoską wyspę Lampedusa, stanowiącą symbol dramatu przybywających do Europy. W trakcie liturgii pokutnej Jose Maria Bergolio określił współczesną kulturę mianem „kultury dobrobytu, która prowadzi do myślenia o sobie samych, sprawia, że stajemy się nieczuli na wołanie innych, że żyjemy w mydlanych bańkach, które są piękne, ale są niczym, są iluzją płycizny, tymczasowości, która prowadzi do obojętności w stosunku do innych, co więcej prowadzi do globalizacji obojętności. Przyzwyczailiśmy się do cierpienia innych, nie dotyczy nas, nie interesuje, to nie nasza sprawa!”². Również wiele kolejnych pism, słów i gestów papieża Franciszka niezwykle dobitnie przywoływało tragedię uchodźców i imigrantów, stanowczo przynaglając odpowiedzialne instytucje do podjęcia właściwych i możliwych do realizacji działań. Jeden ze współpracowników papieża, kardynał Walter

¹ <http://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean> (dostęp 01.12.2017).

² Papież na Lampedusie: prosimy o przebaczenie za obojętność na los imigrantów. <https://www.deon.pl/religia/serwis-papieski/dokumenty/homilie-papiez-franciszek/art,17,papiez-na-lampedusie-prosimy-o-przebaczenie-za-obojetnosc-na-los-imigrantow.html> (dostęp 29.10.2017).

Kasper, opisując pontyfikat argentyńskiego jezuitę podkreśla, że „w sposób szczególny leży mu na sercu los uchodźców; są oni ludźmi pozbawionymi możliwości życia we własnej ojczyźnie, ale i nowymi mieszkańcami Europy, którzy mogą wzbogacić nasz kontynent swoimi talentami. W mocnych słowach wzywa Franciszek do podjęcia wysiłków, aby Morze Śródziemne nie stało się cmentarzyskiem” (Kasper, 2015, s. 130).

Bezkompromisowy i jednoznaczny przekaz papieża Franciszka, nawołującego do pomocy każdemu szukającemu w Europie schronienia budzi liczne dyskusje i spotyka się często z krytyką – również w środowiskach odwołujących się do dziedzictwa chrześcijańskiego (Warzecha, 2015)³. Cześć komentatorów zwraca wszakże uwagę na wybiórcze traktowanie przesłania Franciszka, który w swoich wystąpieniach nie wykracza w żaden sposób poza doktrynę nauki społecznej Kościoła katolickiego i jest kontynuatorem myśli swoich poprzedników na Stolicy Piotrowej⁴. W kontekście aktualnego kryzysu migracyjnego (określanego także przez niektórych mianem „kryzysu wartości”⁵), instrumentalizacji problemu przez polityków, dla celów doraźnych rozgrywek międzypartyjnych – a także poszukiwania etycznego fundamentu, który mógłby stanowić punkt wyjścia do formułowania odpowiedzialnych migracyjnych polityk, warto prześledzić nauczanie ostatnich trzech papieży dotyczące tego zagadnienia, które zawarte zostało w specjalnych „Orędziach na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy”.

2. Orędzia papieskie – geneza i formuła

Geneza obchodzonego w Kościele katolickim Światowego Dnia Migranta i Uchodźcy ma swoje źródło w liście „Ból i zatroskanie” („Il dolore e le preoccupazioni”), jaki 6 grudnia 1914 roku ówczesna Święta Kongregacja Konsystorialna wystosowała do włoskich biskupów diecezjalnych. Zwracano się w nim z prośbą o ustanowienie takiego dnia, który uwrażliwiłby na zjawisko migracji oraz umożliwił zebranie środków finansowych na działalność emigracyjnych duszpasterstw. W efekcie tego apelu, pierwszy Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy wyznaczono 21 lutego 1915 roku⁶. Do roku 2018 obchodzono go corocznie w drugą niedzielę po święcie Objawienia Pańskiego – decyzją papieża Franciszka od roku

³ Zob. np. Paweł Lisicki: papież myli się w sprawie imigrantów. <http://www.pch24.pl/pawel-lisicki--papiez-myli-sie-w-sprawie-imigrantow,38026,i.html> (dostęp 29.10.2017).

⁴ Zob. np. Nęcek R.: Papież, miłosierdzie imigranci i polityka. <http://www.rp.pl/Rzecz-o-polityce/306139857-Papiez-milosierdzie-imigranci-i-polityka.html> (dostęp 29.10.2017), Wiśniewska K.: Bluzgający na uchodźców niech poczytają Jana Pawła II. Rozmowa z ks. Rafałem Kowalskim. <http://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/1,142076,18903985,krytycy-franciszka-niech-posluchaja-o-uchodzcach-u-jp2.html> (dostęp 29.10.2017).

⁵ Zob. np. Wonicki R.: Uchodźcy, terroryzm i fikcja europejskich wartości. „Kultura Liberalna” 376 (12/2016), <http://kulturaliberalna.pl/2016/03/25/rafal-wonicki-europa-uchodzcy-terroryzm-kryzys/> (dostęp 29.11.2017).

⁶ Wójcik W.: Dzień Migranta i Uchodźcy. <http://niedziela.pl/artukul/26685/Dzien-Migranta-i-Uchodzcy/> (dostęp 29.11.2017).

2019 będzie przypadał w drugą niedzielę września⁷. Dzień ten jest pomyślany – jak głosi instrukcja Papieskiej Rady ds. Duszpasterstwa Migrantów i Podróżujących z 1978 roku – „jako odpowiednia okazja dla pobudzenia wspólnot chrześcijańskich do odpowiedzialności wobec braci migrantów oraz do obowiązku współdziałania w rozwiązywaniu ich różnorodnych problemów”⁸.

Tradycję przygotowywania specjalnego orędzia na ten dzień zapoczątkował w Kościele katolickim papież Jan Paweł II. Pierwszy taki dokument został sporządzony na obchody Światowego Dnia Migranta i Uchodźcy w roku 1985 – wcześniej od roku 1980 przesłanie Stolicy Apostolskiej miało charakter listów ówczesnego sekretarza stanu kard. Agostina Casarolego. Jak pisze W. Necel, „wzrost liczby migrantów i uchodźców na przełomie XX i XXI wieku do prawie 200 milionów, a w związku z tym waga problemów, jakie niesie ze sobą wieloaspektowy fenomen migracji, były niewątpliwie powodem, że od 1985 roku sam Ojciec Święty Jan Paweł II kierował je do Kościoła i świata, a po nim tradycję dorocznego ich pisania na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy przejął Benedykt XVI” (Necel, 2009, ss. 5-6). Inspiracji do wprowadzenia takiej formuły komunikacji o problematyce migracji szukać można w wieloaspektowym rozumieniu tego zjawiska przez papieża Jana Pawła II. Przywoływany powyżej autor zwraca uwagę, iż papież-Polak poruszał „problem łamania podstawowych praw migranta, wskazywał na potrzebę godziwego przyjęcia przybyszów, uszanowania ich tożsamości kulturowej, budowania kultury przyjęcia oraz solidarności z migrantami” – równocześnie widząc we wzroście liczby migrantów „wielką szansę nawiązania i rozwijania dialogu między różnorodnymi kulturami oraz umacnianie się powszechnego braterstwa”⁹. Tradycję publikowania specjalnego dokumentu na dany rok kontynuuje także papież Franciszek. Można ją uznać już za mocno utrwaloną – za wyjątkiem roku 1994 (orędzie na rok 1993 było przeznaczone także na rok kolejny¹⁰), Watykan corocznie przygotowuje specjalne przesłanie poświęcone ludzkiej mobilności.

Szczególne miejsce uchodźców i imigrantów w nauczaniu Kościoła nie powinno dziwić – jest bezpośrednią pochodną biblijnych nakazów udzielania gościny przybyszowi (obcemu) i udzielania mu niezbędnej pomocy. Dość przywołać kilka znamienych cytatów: „Jeżeli w waszym kraju osiedli się przybysz, nie będziecie go uciskać. Przybysza, który się osiedlił wśród was, będziecie uważać za obywatela. Będziesz go miłował jak siebie samego, bo i wy byliście przybyszami w ziemi egipskiej” (Kpł 19, 33-34) czy „Okazujcie sobie wzajemną gościnność bez szemrania!” (1 P 4,9)¹¹. W chrześcijańskim rozumieniu gościnność staje się wręcz warunkiem zbawienia (Pytel, 1990, s. 79).

⁷ Nowa data Dnia Migrantów i Uchodźców. <http://kosciol.wiara.pl/doc/4453334.Nowa-data-Dnia-Migrantow-i-Uchodzcow> (dostęp 23.02.2018).

⁸ Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy. <http://brewiarz.pl/czytelnia/migracja.php3> (dostęp 29.11.2017).

⁹ Ibidem, s. 7.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Cytaty na podstawie tłumaczenia „Biblii Tysiąclecia”, <http://biblia.deon.pl> (dostęp 28.05.2016).

Na fundamentalne znaczenie tej problematyki zwracają uwagę również kolejni papieże – Jan Paweł II stwierdził wręcz, że „spośród wszystkich doświadczeń ludzkich Bóg chciał wybrać właśnie doświadczenie migracji jako symbol swojego planu zbawienia człowieka” (Jan Paweł II, 2009, s. 39). W bezpośredni sposób sytuację migrantów (nie tylko uchodźców!) do doświadczeń Świętej Rodziny porównał z kolei w swoim orędziu Benedykt XVI: „W dramacie Rodziny z Nazaretu, zmuszonej szukać schronienia w Egipcie, zarysowuje się bolesna sytuacja wszystkich migrantów, a zwłaszcza uchodźców, wygnańców, uciekinierów, ewakuowanych, prześladowanych” (Benedykt XVI, 2009). Opracowywane każdego roku papieskie orędzia, wykraczają wszakże poza wymiar doktrynalny – odnosząc się nierzadko do szczególnie aktualnych w danym okresie kwestii, kolejni papieże wychodzą od ogólnych założeń do nakreślania pewnych konkretnych propozycji czy zwracają uwagę na szczególnie niecierpiące zwłoki problemy.

W niniejszym tekście za pomocą jakościowej analizy dokumentów mających oficjalny charakter, podjęta zostanie próba rozpoznania prezentowanego w orędziach postrzegania kilku problemów kluczowych z punktu widzenia zjawisk migracyjnych. Metoda badania dokumentów „w swej w swojej zasadniczej istocie polega zatem na gromadzeniu, selekcji, opisie i naukowej interpretacji zawartych w nich interesujących nas faktów. Jest to analiza polegająca na wyodrębnieniu, a następnie rozłożeniu i interpretacji elementów składowych konkretnego zjawiska lub procesu rzeczywistego działania” (Apanowicz, 2002, s. 68-69). Co istotne dla tego typu badań, drugorzędne znaczenie ma wymiar frekwencyjny pojawiających się w dokumentach tematów – jest to bowiem analiza, „w której przy wnioskowaniu pod uwagę bierze się występowanie lub niewystępowanie charakterystycznych treści, a nie treści najczęściej występujące” (Szczepaniak, 2012, s. 95). Poniżej wybranych zostanie – i omówionych na podstawie przywołanych fragmentów – kilka takich obszarów tematycznych. Ich kategoryzacja wynika – z jednej strony – z częstego przywoływania w papieskich dokumentach, a z drugiej – z arbitralnego wyboru, opartego o potencjalne znaczenie dla współczesnej debaty migracyjnej. Wybrane zagadnienia zostały zdefiniowane na podstawie lektury dostępnych w trakcie pisania tekstu orędzi, ogłaszanych na lata 1985-2018.

3. Wybrane obszary papieskiego nauczania

Przygotowywane na każdy Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy papieskie orędzia mają swoje hasła przewodnie, sygnalizujące główny poruszany w nich obszar tematyczny. Odwołują się one do rozmaitych kategorii – czasem bardzo ogólnych (np. „Jedna rodzina ludzka” – 2011 (Benedykt XVI, 2011)), innym razem bardziej szczegółowych (np. „Małoletni migranci i uchodźcy” – 2010 (Benedykt XVI, 2010)). Całościowa lektura tychże dokumentów

wskazuje jednak na kilka kwestii, które przewijają się nie tylko epizodycznie, lecz są podejmowane w różnych latach przez poszczególnych papieży i zdają się być szczególnie interesujące z punktu widzenia debat prowadzonych nad zjawiskiem określanym mianem „kryzysu migracyjnego”.

3.1. Niezbywalna godność migranta

Kluczowym aspektem i absolutnie rudymenarną kwestią w rozumieniu sytuacji uchodźcy czy emigranta jest przekonanie, że posiada on niezbywalne prawa, które nie podlegają ograniczeniu żadnej jurysdykcji. Godność każdego człowieka, w tym migranta czy uchodźcy, jest w nauce Kościoła katolickiego nieusuwalna i absolutnie fundamentalna. Wszystkie inne określenia mają charakter wtórny. Prawa i procedury stanowione przez państwa bądź mające charakter nieformalny muszą brać pod uwagę jednostkową godność oraz przez stosunek do niej mogą być opisywane jako pożądane bądź nie. Podkreśla ten aspekt papież Franciszek, kiedy pisze, że „ważne jest, aby spojrzeć na migrantów nie tylko z punktu widzenia ich regularnego lub nieregularnego statusu, ale przede wszystkim jako na osoby, które – przy poszanowaniu ich godności – mogą przyczynić się do dobrobytu i rozwoju wszystkich (...)” (Franciszek, 2016). Co więcej, jak zwraca uwagę w orędziu przygotowanym na rok 2017, sytuacja migracji stanowić może swego rodzaju miernik decydujący o wartości danej instytucji: „Każdy jest cenny, osoby są znacznie ważniejsze niż rzeczy, a wartość każdej instytucji mierzona jest w zależności od tego, jak traktuje życie i godność osoby ludzkiej, zwłaszcza w sytuacjach zagrożenia, jak to ma miejsce w przypadku migrantów niepełnoletnich” (Franciszek, 2017).

Szacunek dla ludzkiej godności zawiera w sobie także uznanie jego kulturowej tożsamości. Niezwykle istotne zdaje się przywołanie w tym kontekście słów zaczerpniętych z orędzia Jana Pawła II, przygotowanego na rok 1991, które nosi bardzo wymowny i jednoznaczny tytuł: „Szanować tożsamość kulturową każdej osoby”. Papież Karol Wojtyła przypomina w nim o umocowaniu wielokulturowości (rozumianej deskryptywnie) w porządku stworzenia – a szacunek dla kulturowej różnorodności podnosi do rangi markera procesu zespalandia całej ludzkiej wspólnoty: „Nie wolno zapominać, że różnorodność kulturowa, etniczna i językowa należy do porządku ustanowionego w akcie stworzenia i jako taka nie może być zlikwidowana. Tak więc poszanowanie dla wielorakich różnic i rozwijanie ich staje się kryterium autentyczności dążenia do jedności rodziny ludzkiej” (Jan Paweł II, 2009, s. 59).

Przekonanie o fundamentalnym znaczeniu ludzkiej godności i mających przyrodzony charakter prawach człowieka w sytuacji życiowej emigrantów czy uchodźców, traci często swoją oczywistość. Niegodne rozwiązania prawne, tworzenie dehumanizującej atmosfery wokół przybyszów czy w końcu nieludzka często praktyka postępowania z migrantami, nie są wyłącznie ćwiczeniami z wyobraźni, stanowią istotną część współczesnej doli wielu migrantów. Wymowa papieskich orędzi w tej kwestii jest stanowcza i jednoznaczna.

3.2. Prawo do migracji

Z przyrodzonego prawa do godności każdego bez wyjątku człowieka i przysługujących mu prerogatyw, wynika także prawo do swobodnego wyboru miejsca zamieszkania. Takiego, które dana osoba postrzega jako najbardziej dla siebie odpowiednie. Zwraca na ten fakt uwagę – przywołując dokumenty Soboru Watykańskiego II – papież Benedykt XVI: „Prawo człowieka do migrowania – jak przypomina konstytucja soborowa *Gaudium et spes* w n. 65 – należy do podstawowych praw ludzkich, wraz z przysługującym każdemu wyborem osiedlenia się tam, gdzie jak sądzi, będzie mógł lepiej wykorzystywać w życiu swoje zdolności, aspiracje i projekty” (Benedykt XVI, 2013).

Co warto podkreślić, w nauczaniu poszczególnych papieży prawo do migracji nie przysługuje wyłącznie uciekającym przed wojną, biedą czy prześladowaniami – lecz wszystkim, którzy mają przekonanie, że w nowym miejscu będą mogli lepiej wykorzystywać i pomnażać swoje talenty czy (w najszerszym rozumieniu) owocniej realizować swoje człowieczeństwo. W obrazowy, metaforyczny sposób akcentuje to zagadnienie Franciszek, który podkreślając ważność subiektywnie rozumianego „słusznego pragnienia” miejsca zamieszkania, zachęca do empatycznego spojrzenia na dolę migranta: „Migranci i uchodźcy nie są pionkami na szachownicy ludzkości. Są to dzieci, kobiety i mężczyźni, którzy opuszczają bądź są zmuszeni do opuszczenia swoich domów z różnych powodów, którzy mają takie samo słusne pragnienie, by umieć więcej, by mieć więcej, ale przede wszystkim, by więcej być” (Benedykt XVI, 2013).

Przywoływane w orędziach prawo każdego człowieka do zmiany miejsca zamieszkania wynika bezpośrednio z przekonania o równości wszystkich ludzi, niezależnie od geograficznego i państwowego przypisania. Prawo do migracji łączy się wszakże z prawami poszczególnych państw do zarządzania procesami migracyjnymi.

3.3. Prawo państwa do własnej polityki migracyjnej

Wyłaniające się z papieskich orędzi prawo każdego człowieka do zmiany miejsca zamieszkania nie stoi w sprzeczności z prerogatywami poszczególnych państw w zakresie prowadzenia własnych polityk migracyjnych. Pomiędzy tymi dwoma roszczeniami zachodzić musi właściwa dla danego obszaru i okresu historycznego mediacja, mająca na względzie nade wszystko pojęcie dobra wspólnego i godności każdej ludzkiej jednostki. „Oczywiście, każde państwo ma prawo regulować imigrację i prowadzić politykę podyktowaną ogólnymi wymogami dobra wspólnego, zawsze jednak zapewniając poszanowanie godności każdej osoby ludzkiej” (Benedykt XVI, 2013) – pisał w orędziu na rok 2013 papież Benedykt XVI.

Pojęcie dobra wspólnego nie może jednak być ograniczone wyłącznie do partykularnych interesów danej wspólnoty państwowej, lecz powinno brać pod uwagę globalne uwarunkowania. Wynika z tego szczególna odpowiedzialność państw zamożniejszych, które – wedle papieskiego nauczania – nie powinny zamykać się na migrację i jej przyczyny, mające

przecież u podstaw tak często ubóstwo i niedostatek. Polityka migracyjna nie może być partykularnym narzędziem służącym trosce wyłącznie o bogactwo własnych obywateli, lecz elementem szerszych zabiegów o sprawiedliwą globalnie redystrybucję dóbr. Odnosił się do tej kwestii między innymi Jan Paweł II: „Kraje bogate nie mogą pozostawać obojętne na problem emigracji, a tym bardziej zamykać granic lub zaostrzać przepisów, zwłaszcza gdy stale rośnie dystans pomiędzy nimi a krajami biednymi, z których napływają emigranci. Kraje te powinny głęboko rozważyć oraz ściślej stosować w skali światowej kryteria sprawiedliwości rozdzielczej, czyniąc to także dla dobra powszechnego i pokoju” (Jan Paweł II, 1987, s. 32).

W papieskim nauczaniu polityki migracyjne poszczególnych państw stanowić powinny pochodną troski nie tylko o dobrobyt czy bezpieczeństwo własnych obywateli, lecz uwzględniać szeroką, globalną perspektywę. Orędzia w stosunku do prawodawców kierują precyzyjny i jasny przekaz: każde państwo ma prawo do zarządzania procesami migracyjnymi. Jednocześnie wszakże żaden kraj nie może wyłączyć się z odpowiedzialności za całość ludzkiej wspólnoty – a żadna polityka migracyjna nie może unieważniać gotowości do udzielenia pomocy tym, których godność ludzka jest naruszana.

3.4. Kooperacja międzynarodowa

Globalna perspektywa wymaga międzynarodowej współpracy – szczególnie w sytuacji zjawiska tak skomplikowanego i mającego transnarodowy charakter, jak migracje. Każdy z papieży, których orędzia przywoływane zostają w niniejszym tekście, zwracał uwagę na konieczność opracowania właściwych regulacji międzynarodowych, które umożliwią skuteczną ochronę uchodźcom i imigrantom. Jest to zadanie z całą pewnością niełatwe, a zarazem o niezwyklej wadze – szczególnie jeśli weźmiemy pod uwagę skalę współczesnych migracji na świecie. Podkreśla ten fakt papież Franciszek: „Żaden kraj nie może sam stawić czoła trudnościom związanym z tym zjawiskiem, które jest tak rozległe, że już na wszystkich kontynentach obserwuje się zarówno ruchy imigracyjne, jak i emigracyjne” (Franciszek, 2014).

Międzynarodowe współdziałanie w obszarze migracji powinno mieć na celu symetryczne rozłożenie ciężarów związanych z migracjami pomiędzy poszczególnymi państwami. Solidarność, o którą w kontekście migracji apelują kolejni papieże, odnosi się także do wymiaru współpracy pomiędzy poszczególnymi państwami. „Ze względu na znaczne rozmiary, jakie osiąga zjawisko nielegalnej migracji, zainteresowane kraje powinny w miarę możliwości uzgodnić stosowne przepisy prawne, także po to, by bardziej równomiernie rozłożyć koszt przyjętych rozwiązań” (Jan Paweł II, 1996, s. 81) – podkreślał Jan Paweł II w orędziu „Nie wolno łamać ani ignorować praw migranta” na rok 1996. W ramach tego współdziałania konieczne jest – pisał z kolei Benedykt XVI – „tworzenie odpowiednich struktur służących przyjmowaniu migrantów i programy osiedleńcze. To wszystko wymaga wzajemnej pomocy regionów, które cierpią, z tymi, które już od lat przyjmują wielką liczbę

uciekierów, a także lepszego współdziałania państw w odpowiedzialności” (Benedykt XVI, 2012).

W orędziach papieskich bardzo klarowne jest przesłanie do decydentów politycznych, zachęcające do podjęcia międzynarodowej współpracy na rzecz imigrantów i uchodźców – w duchu solidarności i sprawiedliwego rozłożenia związanych z migracjami obciążeń. Podobnie sama instytucja kościelna, mająca przecież także wymiar globalny, deklaruje wsparcie w zakresie pomocy potrzebującym przybyszom. Kościół mocno wspiera powstawanie rozmaitych regulacji międzynarodowych w ramach tej problematyki: „Kościół zachęca do zatwierdzania międzynarodowych narzędzi prawnych, które mają służyć obronie praw migrantów, uchodźców i ich rodzin, i poprzez swoje rozmaite instytucje i stowarzyszenia zapewnia ową pomoc prawną, która staje się coraz bardziej potrzebna” (Benedykt XVI, 2007). Z dokumentów papieskich jednoznacznie wybrzmiewa etyczny obowiązek wspólnej odpowiedzialności całej społeczności międzynarodowej za procesy migracyjne, ich przyczyny i konsekwencje.

3.5. Postawa społeczeństw przyjmujących

Prowadzone polityki migracyjne poszczególnych państw są często ściśle związane z panującym w danym społeczeństwie stosunkiem do przybyszów – i wzajemnie na siebie oddziałują. Oprócz samych rozwiązań prawnych, niezwykle ważne jest nastawienie mieszkańców danego kraju do przybywających na ich teren uchodźców czy imigrantów. Niechęć do przybyszów czy lęk przed kontaktem z nimi bywa – co niezwykle widoczne jest w ostatnich latach w wielu europejskich państwach – wykorzystywany instrumentalnie przez polityków do doraźnych celów. Powoduje to nie tylko wzrost antyimigranckich nastrojów, lecz także mające dalekosiężne konsekwencje przybieranie postaw egoizmu i zamknięcia. W tym kontekście papież Franciszek przywołuje w orędziu na rok 2014 ważne dla jego nauczania kategorie „kultury odrzucenia” i „kultury spotkania” – do której pielęgnowania wzywa: „W tym zakresie potrzebna jest zmiana postawy wszystkich wobec migrantów i uchodźców; przejście od postawy obronnej, nacechowanej strachem, brakiem zainteresowania i tendencją do marginalizacji – która ostatecznie odpowiada właśnie «kulturze odrzucania» – do postawy opartej na «kulturze spotkania», jedynej, która potrafi budować świat bardziej sprawiedliwy i braterski, lepszy świat” (Franciszek, 2014). W tym znaczeniu troska o przybyszów nie tyle wymaga uzasadnienia, co jest po prostu fundamentalnym ludzkim gestem, wynikającym z solidarności i braterstwa.

W szczególny sposób w nauczaniu kolejnych papieży akcentowany jest nieusuwalny i kategoryczny obowiązek pomocy osobom uciekającym przed wojną czy prześladowaniami. Podkreślał to bardzo jednoznacznie w orędziu na 2011 rok papież Benedykt XVI: „Jak już kiedyś mówiłem, »przyjmowanie uchodźców i udzielanie im gościny jest obowiązkiem wszystkich, wynikającym z ludzkiej solidarności, która nakazuje nam zadbać o to, by nie poczuli się odizolowani z powodu nietolerancji i obojętności«”(Benedykt XVI, 2011).

Podpowiadane rozwiązania i wołanie o międzyludzką solidarność w orędziach nie powinno być traktowane jako przejaw myślenia wyłącznie teoretycznego, niemożliwego do utrzymania w konfrontacji z niełatwą często rzeczywistością koegzystencji różnorodnych kultur na danym terenie. Przewodnicy Kościoła w swoich przesłaniach mają tego świadomość, nie są naiwnymi pięknoduchami – jednak jednoznacznie głoszą prymat kultury spotkania, stanowczo odrzucając wszelkie formy dyskryminacji. Przykładem może być fragment z orędzia Jana Pawła II opublikowanego pod wymownym tytułem „Przeciw przejawom rasizmu, ksenofobii i skrajnego nacjonalizmu”: „Często solidarność nie przychodzi łatwo. Wymaga odpowiedniego przygotowania i przewyciężenia postawy zamknięcia się w sobie, która w wielu współczesnych społeczeństwach występuje w formach coraz bardziej subtelnych i rozpowszechnionych. Aby stawić czoła temu zjawisku, Kościół ma do dyspozycji bogate środki wychowawcze i formacyjne na wszystkich płaszczyznach. Wzywam zatem rodziców i nauczycieli, aby zwalczali rasizm i ksenofobię, kształtując postawy pozytywne, oparte na katolickiej nauce społecznej” (Jan Paweł II, 2003, s. 133).

Z papieskich orędzi wyłania się przesłanie mające jednoznaczny i kategoriyczny charakter: należy ze wszelkich sił, niezależnie od okoliczności, dbać o rozwój kultury spotkania. Jakikolwiek formy rasizmu, ksenofobii czy skrajnego nacjonalizmu są absolutnie nie do pogodzenia z doktryną Kościoła katolickiego i stanowią truciznę degradującą ludzkie wspólnoty i zabijającą postawy solidarności.

3.6. Integracja jako wzajemne zadanie

Troska o imigrantów i uchodźców, której domagają się kolejni papieże w orędziach, daleka jest od wyłącznie humanitarnej postawy opiekuńczej i nie zatrzymuje się na poziomie tkliwej czułości. Koncentrowanie się na tym etapie bywa wręcz postrzegane jako „ryzyko”, którego należy unikać: „Kościół i różne organizacje, które powstają z jego inspiracji, w odniesieniu do migrantów i uchodźców powinny unikać ryzyka ograniczenia się do zwykłej opiekuńczości i starać się promować autentyczną integrację ze społeczeństwem (...)” (Benedykt XVI, 2013). Wielokrotnie w dokumentach papieskich podkreślana jest właśnie integracja, traktowana jako niezbędny czynnik pozwalający na właściwe współzycie przybyszów ze społeczeństwem przyjmującym.

Integracja taka powinna mieć charakter dwustronny i wymaga aktywnego zaangażowania w ten proces zarówno ze strony przyjmujących, jak i przybywających: „Specyficzne zadania spoczywają zarówno na społeczeństwie, które przyjmuje emigrantów, jak i na tych, którzy zostają przyjęci” (Jan Paweł II, 1987, s. 30). Bardzo często w debatach na temat migracji pomija się ten aspekt wzajemności zobowiązań. Udzielając gościny każde społeczeństwo ma prawo oczekiwać uszanowania przez gości obowiązujących na jego terenie reguł współzycia społecznego. Pierwszeństwo ma rzecz jasna otwarcie i pomoc komuś, kto uchodzi przed niebezpieczeństwem. Świadectwem takiego podejścia może być fragment orędzia na rok 2012, w którym papież Benedykt XVI pisał: „Uchodźcy proszący o azyl, którzy uciekają

przed prześladowaniami, przemocą i sytuacjami stanowiącymi zagrożenie dla ich życia, potrzebują naszego zrozumienia i akceptacji, poszanowania ich ludzkiej godności i ich praw, a także muszą być świadomi swoich obowiązków” (Benedykt XVI, 2012).

Kluczowe znaczenie działań integracyjnych w sytuacji przyjmowania przybyszów na terenie danego społeczeństwa jest swoistym leitmotivem wielu papieskich orędzi. Integracja wymaga w pierwszym rzędzie otwarcia na przybyszów przez społeczeństwo przyjmujące – jednak równie istotne są podjęte w dalszej kolejności przez samych przybyszów działania. Poważne i odpowiedzialne traktowanie uchodźców i imigrantów nie polega na wyłączeniu ich z reguł społecznej koegzystencji obowiązujących na danym obszarze – przeciwnie, tylko wówczas mają oni szansę stać się pełnoprawnymi członkami danego społeczeństwa, gdy również ich obowiązują będą jego zasady.

3.7. Rola mediów

Wśród rozmaitych badań dotyczących kryzysu migracyjnego ostatnich lat, bardzo często podkreśla się olbrzymią rolę mediów w tworzeniu społecznego klimatu wokół procesów migracyjnych (Hall, Mikulska-Joles, 2016; Nowicki, 2017). Zarówno media tradycyjne, jak i – w sposób szczególny – media społecznościowe, stają się często pożywką do formułowania niesprawdzonych bądź nieprawdziwych komunikatów, wywołujących niechęć względem przybyszów czy strach przed nimi (Cekiera, 2017). Środki masowego przekazu bywają też celowo wykorzystywane do podsycania poczucia zagrożenia, które można następnie skapitalizować w postaci politycznego poparcia¹².

Niezwykle ciekawa i warta przywołania jest świadomość znaczenia rzetelności mediów w przekazach dotyczących imigrantów, która szczególnie widoczna jest w orędziach Jana Pawła II. Już dwie dekady temu, kiedy rola mediów była, jak wydaje się z dzisiejszej perspektywy, jeszcze znacznie bardziej ograniczona niż obecnie, w orędziu „Okazać życzliwość i solidarność obcokrajowcowi” papież-Polak podkreślał: „Doniosłą rolę – zarówno pozytywną, jak i negatywną – mogą odegrać w tej dziedzinie (integracji – RC) środki społecznego przekazu. Ich działalność może sprzyjać poprawnej ocenie i lepszemu zrozumieniu problemów „przybyszów”, przeciwstawiać się przesądom i zapobiegać irracjonalnym reakcjom, ale może też podsycać niechęć i wrogość, utrudniając i uniemożliwiając należytą integrację” (Jan Paweł II, 1998, s. 92).

Papież Wojtyła zdawał sobie sprawę z obarczania imigrantów winą za rozmaite niedogodności i bólaczki oraz uczulał na procesy ich stygmatyzowania i naznaczania w celu osiągnięcia doraźnych korzyści politycznych. Warto przywołać dłuższy fragment z orędzia zatytułowanego kategorycznie „Nie wolno łamać ani ignorować praw migranta”, w którym

¹² Nie dotyczy to współcześnie rzecz jasna tylko kwestii łączonych bezpośrednio z kryzysem migracyjnym. Dość przywołać argumenty związane z kosztami społeczno-ekonomicznymi generowanymi przez imigrantów, które podnoszone były w trakcie kampanii przed Brexitem czy podczas debat przed wyborem Donalda Trumpa na stanowisko prezydenta USA.

zwrócona została uwaga na rolę mediów i potencjalną łatwość wzniesienia antyimigranckich nastrojów: „Zjawisko migracji w ogólności, a zwłaszcza migracji nielegalnej, to problem, którego rozwiązanie zależy w wielkiej mierze od postawy społeczeństwa kraju docelowego. W tej perspektywie jest bardzo ważne, aby opinia publiczna była dobrze poinformowana o rzeczywistej sytuacji kraju, z którego pochodzą migranci, o ich dramatach oraz o niebezpieczeństwach, jaki im grożą w wypadku powrotu. (...) Należy zachować czujność i zapobiegać powstawaniu form neoraszizmu i ksenofobii, które chciałyby uczynić z naszych braci imigrantów kozły ofiarne, zrzucając na nich odpowiedzialność za ewentualne trudności występujące w kraju” (Jan Paweł II, 1996, s. 81).

Kwestia migracji tkwi w nierozdzielalnym związku z postawami mieszkańców państw, w których osiedlają się przybysze. W ich kształtowaniu niezwykle ważną rolę odgrywają media. W orędziach widoczna jest świadomość tej wagi – papieskie przesłanie stanowi swego rodzaju apel do twórców medialnych komunikatów o odpowiedzialność w tej newralgicznej kwestii i rzetelne przekazywanie informacji. Nieuczciwość środków społecznego przekazu i deformacje w medialnych przekazach dla finansowego lub politycznego zysku mają – w sytuacji emigrantów szczególnie klarownie widoczne – przełożenie na sytuację życiową konkretnych osób, szukających szansy na lepsze życie w nowym państwie.

4. Podsumowanie i wnioski

Wyłaniający się z przygotowywanych corocznie papieskich orędzi na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy obraz potraktować można jako rozpisane na tematy i szczegółowe kwestie nieustanne przypomnienie o nieusuwalnej godności migrantów i uchodźców, która stanowić musi absolutny fundament dla wszystkich działań w tym obszarze. Kolejni papieże z mocą dopominają się szacunku dla przybyszów i okazywania wsparcia wszystkim uciekającym przed wojną, prześladowaniami czy ubóstwem. Problematyka migracji jest w orędziach rozumiana w kontekście globalnej sprawiedliwości i odpowiedzialności za sprawiedliwą redystrybucję dóbr.

Niezbywalne prawa uchodźców i migrantów muszą być podstawą do projektowania konkretnych rozwiązań – również zarządzania migracjami na poziomie poszczególnych państw. Troska o dobro wspólne i dobrobyt własnych obywateli nie może być przesłanką uzasadniająca zamknięcie granic przed tymi, którzy poszukują schronienia. Papieże zachęcają poszczególne rządy do podjęcia globalnej współpracy i konstruowania takich regulacji, które w sprawiedliwy sposób pozwolą dzielić ewentualne ciężary związane z koniecznością zapewnienia pomocy przybyszom.

Bardzo istotny jest stosunek społeczności kraju przyjmującego do przybyszów – w tym kontekście rolę nie do przecenienia spełniają media, które mogą budować kulturę spotkania,

ale też współtworzyć klimat ksenofobii i wzajemnej niechęci. Do jej przełamywania z całą pewnością może się przyczynić integracja, która ma absolutnie fundamentalne znaczenie w budowaniu właściwych relacji pomiędzy przybyszami a społeczeństwem przyjmującym. Wyraźnie w orędziach podkreślany jest jej obustronny charakter i łączące się z efektywną integracją wzajemne powinności. Społeczeństwo danego kraju ma prawo oczekiwać od przybysza uszanowania wartości, na których zasadza się dana wspólnota, które są regulatorami jej społecznego współżycia.

W ostatnim z opublikowanych orędzi (na rok 2018) papież Franciszek przywołuje cztery obszary zadań, które zresztą składają się na tytuł całego dokumentu: „nasza wspólna odpowiedź mogłaby być osnuta na czterech czasownikach: *przyjmować, chronić, promować i integrować*” (Franciszek, 2018). W syntetyczny sposób zakreślają one całość papieskiego nauczania zawartego w dorocznych orędziach. Z pewnej perspektywy można stwierdzić, że nie jest ono w żaden sposób nowatorskie – lecz stanowi raczej rozpisane ukonkretnienie mającej chrześcijańskie korzenie doktryny o nadrzędności godności każdego człowieka. Problem w tym, że w przypadku uchodźców i imigrantów pozornie oczywiste elementy przysługujących im obszarów praw człowieka tak często bywają zawieszane.

Artykuł powstał w ramach projektu badawczego nr 2016/23/D/HS2/03442 pt. „Konstruowanie wizerunku uchodźców w polskim dyskursie publicznym”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

Bibliografia

1. Apanowicz, J. (2002). *Metodologia ogólna*. Gdynia: Bernardinum.
2. Benedykt XVI (2007). *Rodzina migrująca*, <http://rodzinarodzinie.caritas.pl/wp-content/uploads/2016/09/BENEDYKT-XVI-OR%C4%98DZIE-NA-%C5%9AWIATOWY-DZIE%C5%83-MIGRANTA-I-UCHOD%C5%B9CY-2007.pdf>, 03.11.2017.
3. Benedykt XVI (2010). *Małoletni migranci i uchodźcy*, https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/migration/documents/hf_ben-xvi_mes_20091016_world-migrants-day.html, 03.11.2017.
4. Benedykt XVI (2011). *Jedna rodzina ludzka*, http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/migrants/pom2010_113/rc_pc_migrants_pom113_mess-mond-rif-2011-pol.html, 03.11.2017.
5. Benedykt XVI (2012). *Migracje a nowa ewangelizacja*, https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/migration/documents/hf_ben-xvi_mes_20110921_world-migrants-day.html, 03.11.2017.

6. Benedykt XVI (2013). *Migracje: pielgrzymka wiary i nadziei*, https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/migration/documents/hf_ben-xvi_mes_20121012_world-migrants-day.html, 03.11.2017.
7. Cekiera, R. (2017). Terroryści, tchórze i lenie – konstruowanie wizerunków uchodźców za pomocą memów internetowych. *Kultura-Media-Teologia*, 29.
8. Franciszek (2014). *Migranci i uchodźcy: ku lepszemu światu*, https://w2.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20130805_world-migrants-day.html, 03.11.2017.
9. Franciszek (2016). *Migranci i uchodźcy są dla nas wyzwaniem. Odpowiedź daje Ewangelia miłosierdzia*, https://w2.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20150912_world-migrants-day-2016.pdf, 03.11.2017.
10. Franciszek (2017). *Imigranci niepełnoletni, bezbronni i pozbawieni głosu*, https://w2.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20160908_world-migrants-day-2017.pdf, 03.11.2017.
11. Franciszek (2018). *Przyjmować, chronić, promować i integrować imigrantów i uchodźców*, http://w2.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20170815_world-migrants-day-2018.html, 23.11.2017.
12. Hall, D., Mikulska-Joles, A. (2016). Upředzenia, strach czy niewiedza? Młodzi Polacy o powodach niechęci do przyjmowania uchodźców. *Analizy, Raporty, Ekspertyzy*, 1. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
13. <http://biblia.deon.pl>, 28.05.2016.
14. <http://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean>, 01.12.2017.
15. Jan Paweł II (1987). Katolicy świeccy a emigracja. W Idem, *Orędzia na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 1985-2005*. Poznań: Hlondianum.
16. Jan Paweł II (1988). Maryja punktem odniesienia dla migrantów i uchodźców. W Idem, *Orędzia na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 1985-2005*. Poznań: Hlondianum.
17. Jan Paweł II (1991). Szanować tożsamość kulturową każdej osoby. W Idem, *Orędzia na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 1985-2005*. Poznań: Hlondianum.
18. Jan Paweł II (1996). Nie wolno łamać ani ignorować praw migranta. W Idem, *Orędzia na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 1985-2005*. Poznań: Hlondianum.
19. Jan Paweł II (1998). Okazać życzliwość i solidarność obcokrajowcowi. W Idem, *Orędzia na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 1985-2005*. Poznań: Hlondianum.
20. Jan Paweł II (2003). Przeciw przejawom rasizmu, ksenofobii i skrajnego nacjonalizmu. W Idem, *Orędzia na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 1985-2005*. Poznań: Hlondianum.
21. Kasper, W. (2015). *Papież Franciszek. Rewolucja czułości i miłości*. Warszawa: Biblioteka Więzi.
22. Necel, W. (2009). Wprowadzenie. Jesteśmy przybyszami i osadnikami. W Jan Paweł II, *Orędzia na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 1985-2005*. Poznań: Hlondianum.

23. Nęcek, R. *Papież, miłosierdzie imigranci i polityka*, <http://www.rp.pl/Rzecz-o-polityce/306139857-Papiez-milosierdzie-imigranci-i-polityka.html>, 29.10.2017.
24. *Nowa data Dnia Migrantów i Uchodźców*, <http://kosciol.wiara.pl/doc/4453334.Nowa-data-Dnia-Migrantow-i-Uchodzcow>, 23.02.2018.
25. Nowicki, T. (red.) (2017). *Zemsta emancypacji. Nacjonalizm, uchodźcy, muzułmanie. Zagrożenia i wyzwania kryzysu migracyjnego*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
26. *Papież na Lampedusie: prosimy o przebaczenie za obojętność na los imigrantów*. <https://www.deon.pl/religia/serwis-papieski/dokumenty/homilie-papiez-franciszek/art,17,papiez-na-lampedusie-prosimy-o-przebaczenie-za-obojetnosc-na-los-imigrantow.html>, 29.10.2017.
27. *Paweł Lisicki: papież myli się w sprawie imigrantów*, <http://www.pch24.pl/pawel-lisicki--papiez-myli-sie-w-sprawie-imigrantow,38026,i.html>, 29.10.2017.
28. Pytel, J.K. (1990). *Gościnność w Biblii. Studium źródłowo-porównawcze*. Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha.
29. Szczepaniak, K. (2012). Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych – refleksje metodologiczne. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica*, 42.
30. *Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy*, <http://brewiarz.pl/czytelnia/migracja.php3>, 29.11.2017.
31. Warzecha, Ł. (2015). Śmierć Zachodu według Raspaila. w *Sieci*, 38.
32. Wiśniewska, K. *Bluzgający na uchodźców niech poczytają Jana Pawła II. Rozmowa z ks. Rafałem Kowalskim*, <http://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/1,142076,18903985,krytycy-franciszka-niech-posluchaja-o-uchodzcach-u-jp2.html>, 29.10.2017.
33. Wonicki, R. (2016). Uchodźcy, terroryzm i fikcja europejskich wartości. *Kultura Liberalna*, 376(12), <http://kulturaliberalna.pl/2016/03/25/rafal-wonicki-europa-uchodzcy-terroryzm-kryzys/>, 29.11.2017.
34. Wójcik, W. *Dzień Migranta i Uchodźcy*, <http://niedziela.pl/arttykul/26685/Dzien-Migranta-i-Uchodzcy/>, 29.11.2017.